

KISHILIK TARIXIDA ETNIK JARAYONLARNING O'RNI VA AHAMIYATI

Boltaboyev Yursunali Mamadaliyevich

Har bir xalqning tarixi uning etnogenez va etnik tarixi bilan uzviy bog'liqdir. Etnogenez va etnik tarix xalq tarixining ma'lum bosqichlarida vujudga kelib, ma'lum bir etnosning elat, xalq bo'lib shakllanishiga qadar davom etadigan tarixiy va etnomadaniy jarayondir.

Odatda, biror-bir xalqning etnogenezini, uning etnik qatlamlari tarkibini aniqlamay turib, u xalq haqida, u tarkib topgan hudud va uning davlatchiligi to'g'risida ilmiy tasavvur yaratish mumkin emas.

Etnik jarayon deganda - etnik birliklar tarkibiga kirgan etnik guruhlar o'rtasidagi etnik, iqtisodiy xo'jalik va madaniy aloqalarning uzluksiz rivojlanib borishiga aytiladi.

Tadqiqotchilar etnik jarayonlarni ikkiga ya'ni bo'linib ketishga va birlashishga moyil jarayonlarga bo'ladilar. Bo'linib ketishga moyil jarayonlar ko'proq ko'chmanchi chorvador qabilalar hayotida ko'zga tashlanadi. Masalan bir qabila ittifoqi yoki elatni ma'lum bir tarixiy sabablarga ko'ra, bo'linish jarayonlarini "xun", "qang'ar", "turk", "ko'chmanchi dashti qipchoq o'zbeklari" misolida ko'rish mumkin, ya'ni o'z davrida elat bo'lib shakllangan bu ijtimoiy-siyosiy uyushmalar etnik jarayonlarning bo'linish tamoyiliga ko'ra, o'zlarining dastlabki etnos holatlarini yo'qotadilar. Etnik jarayonlarning birlashish tamoyiliga ko'ra esa, keyinchalik parchalangan bu elat urug'larining ishtirokida yangi etnik birliklar vujudga keladi. Masalan, o'zbek, qirg'iz, qozoq, Turkman, qoraqalpoq, uyg'ur va boshqalar.

Akademik olim K. Shoniyozevning mulohazalariga ko'ra, etnogenez jarayonida etnosni belgilovchi - hududiy, til va etnomadaniy birlik, ijtimoiy-iqtisodiy va xo'jalik, etnik nom(etnonim) hamda o'zlikni anglash birligi, siyosiy uyushma birligi, din umumiyliigi va boshqa qator etnik alomatlar muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu etnik alomatlar va belgilarning barchasi sodir bo'lgandagina etnos - xalq shakllanadi, ya'ni etnogenez jarayoni yakunlanadi. Ammo amalda bu etnik alomatlar barchasi etnogenez jarayonida, ya'ni muayyan bir vaqtda hozir bo'lishi yoki bir davrda muhim ahamiyat kasb etishi mumkin bo'lmagan. Jumladan, ma'lum bir xalqning tashkil topishida til birligi bosh rol oynagan bo'lsa, ikkinchi bir elatning shakllanish jarayonida xo'jalik, uchinchisida esa

moddiy madaniyat yetakchi belgi bo'lgan.

Bu borada akademik A. Asqarov etnik alomatlarini etnosga xos etnik belgilar va omillar, deb yuritadi va etnosni uyushtiruvchi mazkur zaruriy ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy omillar hamda etnik belgilarga hududiy birlik, ijtimoiy-iqtisodiy xo'jalik birligi, etnomadaniy birlik, til birligi, etnik nom birligi, o'zlikni anglash birligi va nihoyat siyosiy uyushma (politicheskaya kontsalidatsiya) larni kiritadi.

Olim etnik alomatlar alohida olingan qisqa bir davrda yuz bermaydi, balki uzoq davom etgan etnogenetik jarayon davomida birin- ketin tarkib topib boradi, deb ta'kidlaydi.

Maxsus ilmiy adabiyotlarda ko'rsatilishicha, etnogenez jarayonining ikki usuli mavjud:

1) Tub yerli (avtohton) etnik komponentlarning o'zaro yaqinlashuvi, ularning qo'shilib, birgalikda taraqqiy etib borishi;

2) Shakllangan yoki shakllanayotgan etnik birlikka boshqa hududlardan ko'chib kelgan komponentlarning mahalliy aholiga qo'shilishi.

Odatda, yangi etnosning shakllanishi jarayonida, ya'ni etnogenez bosqichida va undan keyin ham har xil tarixiy hamda ijtimoiy-iqtisodiy sabablarga ko'ra, uning tarkibiga yangi-yangi etnik qatlamlar qo'shilib boradi. Yangi etnos vujudga kelgach, oldingi etnik komponentlar alohida etnik birlik sifatida asta-sekin yo'qolib tarix maydonidan batamom chiqib ketadilar (masalan, saklar, massagetlar, toxarlar va boshqalar) yoki qisman

(etnik tarkibi o'zgargan holda) saqlanib qoladilar.

Shu o'rinda ta'kidlash joizki, yangi etnik birlikning shakllanish jarayonining oxiriga yetishi bilan ham etnik jarayon to'xtab qolmaydi. Shakllangan etnik birlikka turli davrlarda yangi-yangi komponentlarning qo'shilishi yoki undan ajralib chiqib ketish hollari etnik birlik shakllangandan keyin ham davometadi. Darhaqiqat, dunyoda hech bir xalq yo'qki, u o'z etnogenez jarayonining ilk bosqichlaridan to millat darajasiga ko'tarilgunigacha boshqa etnik qo'shilmalarisiz rivojlangan bo'lsa. Jumladan, o'zbek xalqining etnogenezi bunga yaqqol misoldir. O'zbek xalqi etnogenezining ilk bosqichlaridan to xalq sifatida shakllanib bo'lguniga qadar uning asosiy tarkibini tashkil etgan avtohton sug'diy-xorazmiy va qadimgi turkiy qatlamlardan tashqari o'ziga turli davrlarda har xil miqdorda mahalliy va tevarak-atroflardan kelib qo'shilgan etnik guruhlarni singdirib borgan. Demak, sayyoramizdagi barcha xalqlar kelib chiqishi jihatidan ko'p etnik qatlamlidir.

Etnogenezga oid bugungi kunda turli-tuman qarashlar va konsepsiyalar mavjud. Jumladan, ayrim mutaxassislar (L. N. Gumilyev) etnosni biofizik voqelik, deb biladilar va shu bois etnogenez tizimini tabiiy jarayonlar bilan bog'liq, deb hisoblaydilar. Mazkur

konsepsiyaga ko'ra, etnos biosferaning tarkibiy qismi bo'lgani uchun undagi qonuniyatlarga bo'ysunadi, etnogenez esa biosferada sodir bo'ladigan jarayonlarning

bir qismi hisoblanadi. Akademik A. Asqarovning fikricha, "har bir xalq tarixi uning etnogenezi va etnik tarixi bilan uzviy bog'liq. Etnogenez va etnik tarix esa tarix fanining

bosh masalasidir". Uning yozishicha, xalq tarixining etnogenez qismi uning elat, xalq bo'lib shakllanishiga qadar bo'lgan tarixidan iborat. Qachonki, etnik belgilar va alomatlarining barchasi sodir bo'lganidagina etnos - xalq shakllanishi o'z nihoyasiga yetadi.

Olimning fikricha, etnogenetik jarayonni o'rganishda uchta masalaga oydinlik kiritib olish zarur. 1) O'rganilayotgan etnos tub joylimi yoki kelgindi? 2) O'rganila- yotgan etnos asosi bir komponentlimi yoki ko'p komponentli? 3) O'rganilayotgan xalq etnik uyushmasining o'zagi dastlab qayerda tarkib topgan? Tadqiqotchi o'z oldiga ana shu

savollarni qo'yar ekan, doimo bir narsani yodda tutish kerakki, ya'ni hech qachon etnik uyushmaning "monogenezi" bo'lmaydi. Dunyoda biror xalq yo'qki, u ko'p komponentli bo'lmasa. Bu ilmiy-metodologik qarash olimning o'zbek va tojik xalqlarining kelib chiqishi ildizlari haqidagi milliy avtohtonizm nazariyasida o'z aksini topgan.

Shakllangan etnosning bundan keyingi tarixi fanda etnik tarix nomi bilan yuritiladi. Akademik olimning bunday qarashlari etnogenez va etnik tarix muammosi doirasida etnologiya fanida bildirilgan chuqur mushohadali qarashlardan biri ekanligini

e'tirof etgan holda, shuni ham ta'kidlash kerakki, bu borada boshqacha qarashlar ham ilgari surilgan.

Jumladan, akademik K. Shoniyozovning fikricha, etnik tarix - o'rganilayotgan xalqning ibtidoiylilikdan boshlab, bir qancha tarixiy bosqichlarni o'tib to bizgacha davom qilib kelgan katta davrni qamrab oladi. Boshqacha aytganda, etnik tarix tushunchasi etnosning qadimda va ilk o'rta asrlarda mavjud bo'lgan ildizlarini, ularning alohida etnik jamoa (etnik birlik) bo'lib shakllanish davrini hamda etnosning keying taraqqiyot tarixining (to millat bo'lib shakllanishiga qadar) o'tgan davrini o'z ichiga oladi. Biroq har ikki muallif ham etnos - xalqning shakllanishi millatning shakllanishiga to'g'ri kelmaydi, degan umumiy xulosaga keladilar.

Har ikki muallifning fikricha ham millatning shakllanishi etnogenetik jarayon kabi uzoq davom etadigan tarixiy jarayon bo'lib, millat etnik tarixning eng yuqori cho'qqisi, kamolot bosqichiki, bu bosqichga ko'tarilgan xalq davlati millat nomi bilan yuritiladi, aniq hududiy chegarada muomalada bo'lgan umumxalq - millat tili davlat tili maqomi darajasiga ko'tariladi, o'zlikni anglash darajasi esa fuqarolarning hayot mazmuniga, kundalik turmush tarziga aylanadi.